

**Copenhagen
Business School**
HANDELSHØJSKOLEN

International Center
For Business and Politics
Steen Blichers Vej 22
DK-2000 Frederiksberg
Tel. +45 3815 3585
Fax. +45 3815 3555
e-mail cbp@cbs.dk

**Diskurs og Institution
Arbejdets Institutionelle Historie
Et ufuldendt manuskript
Ove K. Pedersen**

Diskurs og Institution
Arbejdets Institutionelle Historie
Et ufuldendt manuskript
© Ove K. Pedersen

Må kun citeres efter aftale med forfatter

Working paper no 53, 2008
Editor: Lars Bo Kaspersen

International Center for Business and Politics
Copenhagen Business School
Steen Blichers Vej 22
DK-2000 Frederiksberg
Phone: +45 3815 3583
E-mail: cbp@cbp.cbs
www.cbs.dk/cbp

ISBN
87-91690-55-2

Dette udgør kapitel 1 i manuskript om Arbejdets Institutionelle Historie. Kommentarer bedes rettet til Ove K. Pedersen, International Center for Business and Politics, CBS. Mailadresse op.cbp@cbs.dk. Postadresse Steen Blichers Vej 22, 2000 Frederiksberg. Telefon (45)3815 3582

De privilegerede

på

landet

Afsnit 3

2.1. Landboforholdet.

Bønder med fæste og tyende i hus var ikke løsgængere. De var heller ikke privilegerede. De var “i arbejde”; men havde ingen formue, var ikke født til stands eller rang og udgjorde således en gruppe mellem løsgængere og de privilegerede. Det samme gjorde håndværkersvende og lærlinge i forhold til mestre og borgere og næringsdrivende kvinder i forhold til andre kvinder. Gennemgangen af landboforholdet indebærer et skift i perspektiv i forhold til gennemgangen af de besiddelsesløse. I stedet for arbejdspligtens arkæologi, skal jeg nu give et rids over hvilke forpligtigelser bonde og husmand, tyende og tjener blev pålagt ved fæste, stavnsbinding eller på anden vis. Perspektivet skifter til, hvilke rettigheder de privilegerede havde over deres bonde og husmand; og derigennem hvilke begrænsninger disse rettigheder satte på bondens og husmandens personlige myndighed og retlige evner, men også hvilke former og grader for myndighed bonde og husmand opnåede i forhold til adel og proprietær. Jeg beskriver de besiddelsesløses situation “i arbejde”, i modsætning til de besiddelsesløses situation “uden arbejde”. Det er stadig arbejdssevnen, eller evnen til at påtage sig arbejde og retten til at lade være, der står i centrum.

I århundreder har der været begrænsninger på bøndernes og husmændenes personlige myndighed. Siden 1400-tallet var fæstebønderne i det østlige Danmark stavnsbundet gennem vornedskab; siden 1500-tallet havde herremænd over hele landet hals- og håndsret (øvrighedsmyndighed) over godsets beboere; fra samme tid var fæstebønder pålagt "hørighed og lydighed", ligesom konge og adel kunne råde over "egen landbo" "til egen nytte"; fra begyndelsen af 1700-tallet blev der indført pastvang og senere stavnsbånd for hele landet.

* Vornedskabet omfattede siden 1400-tallet Sjælland og Lolland-Falster. Det udviklede sig til et regulært underordningsforhold ¹ og blev senere afløst af stavnsbånd gældende for hele landet. Ifølge D.L. 3-14-1 fulgte vornedskab med godsjorden og betød, at den vornede var forpligtiget til at tage ophold på det sted godsherren anviste. Det betød også, at bonden blev betragtet som løsøre tillagt jord og ejendom og derfor kunne afhændes som sådan ². Vornedskab blev efter flere forsøg

---

¹. Jørgensen, P. Johs., *ibid.* p. 473f.; Nielsen, A., *ibid.* p. 57; Degn, O., *ibid.* p. 56; Matzen, H., 1895, pp. 10-18; Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* pp. 19, 32, 25, 75, 91, 172, 175ff., 335f.; Munck, Th., *ibid.* pp. 175ff.

². Arup, E., *ibid.* p. 367; Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* p. 25, 176; og samme 1940 (1974), *ibid.* p. 147.

ophævet ved Frd. af 21. Februar 1702^{3 4}. Før ophævelsen var vornedskab blevet afløst af pastvang (Frd. af 19. Februar 1701), ligesom vornedskab kun blev fjernet langsomt og over de næste 50 år⁵. Pastvangen blev ophævet 1730, men afløst af stavnsbånd indført for hele landet 4. februar 1733. Herved blev den mandlige befolkning mellem 14 og 36 år (senere udvidet til mellem 9 og 40 år ved Frd. af 12. Oktober 1742, og til 4 og 40 år ved Frd. af 13. April 1764) bundet til at opholde og ernære sig på sit fødested⁶. Stavnsbåndet blev opløst ved Frd. af 20. Juni 1788; fra århundredeskiftet 1800 fik opløsningen gyldighed for alle⁷. Forinden havde kampen om bondefrigørelse og landboreformerne i 1760'erne begrænset hoveriets omfang (Frd. af 1769, senere ændret ved Frd. af 20. Februar 1771).

* Kong Hans' håndfæstning (Halmstadrecessen af 1483) fastslog at herremanden som hovedregel havde øvrighedskompetence "over sin egen landbo". Hals- og håndsretten i kriminelle sager tilkom hele adelen siden 1523⁸, men blev i recessen 1536 og siden udtrykkeligt nævnt. Således havde godsbesidderne siden 1500-tallet myndighed til at anholde godsets beboere; tiltale dem ved retsinstanserne; eksekvere eventuelle domme; og sagesfaldsret til at oppebære bøder⁹. Bondens pligt til "hørighed og lydighed" fremgik efter 1660 sædvanligvis af fæstebrev og blev ellers kodificeret i D.L. 3-13-1. De første indskrænkninger i godsejerens hals- og håndsret blev kodificeret i Danske Lov; i 6-7-18 blev det forbudt herremanden at gøre skade på bondens liv, helbred og lemmer, ligesom hals- og håndsretten generelt blev lovbestemt gennem 6-5-10, der forbød godsbesidderen at handle ulovligt eller utilbørligt mod bonde og tjener¹⁰. Det var først i reform-

---

³. F., *ibid.* pp. 175-8; Munck, Th., *ibid.* pp. 177f.

⁴. Nielsen, A., *ibid.* p. 170; Jørgensen, P. Johs., p. 478.

⁵. Munck, Th., *ibid.* p. 205.

⁶. Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), *ibid.* pp. 143-48; Krogh, Th., *ibid.* pp. 104f.

⁷. Nielsen, A., *ibid.* pp. 323f.; Vibæk, J., "Reform og fallit. 1784-1830", in Danstrup, J. og Koch, H. (red.), "Danmarks Historie", bind 10, Kbhv., 1978, p. 79; Krogh, Th., *ibid.* p. 147, 152, 160.

⁸. Jørgensen, P. Johs., *ibid.* p. 390; se dog Olsen, G., 1960, p. 16, der har sporet aspekter af hals- og håndsret tilbage til 1466.

⁹. Jørgensen, P. Johs., *ibid.* pp. 389-92, 474; Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* p. 32, 90f., 98; Johansen, H. Chr., 1979, p. 113; Scocozza, B., 1976 (1977), p. 69, 134; Munck, Th., *ibid.* pp. 140-51; Krogh, Th., *ibid.* pp. 44ff.

¹⁰. Skrubbeltrang, Fr., 1960-62, p. 637.

perioden fra 1760'erne at der skete egentlige indskrænkninger i hals- og håndsretten, uden at denne dog dermed blev ophævet. I fæsteforordningen af 8. Juni 1787 blev der nedlagt forbud mod at straffe bønder med træhest, fængsel i hullet, spansk kappe m.v.¹¹. I politiforordningen af 25. Marts 1791 blev gårdfæsteren og hans kone undtaget fra korporlig afstraffelse, hvorimod godsejeren fik en vidtgående tugtelsesret overfor husmænd, tjenestefolk og halvvoxen ungdom¹². Med Frd. af 20. Juni 1788 om stavnsbåndets ophævelse blev udskrivningen til militsen overladt distriktsessioner. Med forordningen 1791 blev meget af den lokale ordenshåndhævelse overladt til sognefogderne¹³. Hånds- og halsretten blev gradvis indskrænket gennem reformperioden¹⁴, men tugtelsesretten blev opretholdt og vedblev at være det til langt ind i 1800-tallet.

* Koldingerecessen 1558 gav enhver jordegodsejer ret til at gøre sit gods så nyttigt som muligt¹⁵. Bestemmelsen blev senere medtaget i D.L. 3-13-25. Tidligere fremgår den vel også af Frd. 28. Januar 1682.

Gennem århundreder havde godsbesidderne således kompetence til at råde over godsets beboere til egen nytte (den såkaldte godsnytte); hvorimod bonden havde pligt til hørighed og lydighed og var underlagt et simpelt autoritetsforhold. Begrænsningerne på bondens og husmandens personlige myndighed blev først positivt normeret (ved håndfæstninger) og senere formelt (ved almindelig lovgivning). Som sådan har de udgjort en reguleringsform. Alligevel synes der i senmiddelalderen at have eksisteret et kontraktlignende forhold mellem godsbesidder og fæstebonde. Den faghistoriske debat omkring Christian II's Landlov af 1521 og Forordningen af 14. Maj 1523 viser (se senere) at fæstet muligvis kan betragtes som en før-moderne og naturgroet institution. Siden middelalderen har bonden og husmanden (måske) haft mulighed for (uden for Sjælland og Lolland-Falster) at indgå fæste eller at lade være; haft en vis beskyttelse mod ubegrundet udsættelse af fæste

---

¹¹. Ibid. pp. 633, 638f.

¹². Ibid. pp. 639f.; Krogh, Th., ibid. pp. 148f.

¹³. Krogh, Th., ibid. pp. 135.

¹⁴. Ibid. pp. 133-38, 172f.

¹⁵. Fussing, H.H., ibid. pp. 47, 371, 415f., fører denne bestemmelse tilbage til Rec. af 1547; hvorimod Scocozza fører den tilbage til Christian III's håndfæstning fra 1536, ibid. pp. 58f.; om fortolkning af denne bestemmelse se Ladewig Petersen, E., 1980, pp. 156ff. og Dahlerup, T., ibid. p. 285, note 19.

og frihed til at opsiges fæste på visse betingelser. Den simple underordnelse bestod derfor i en tilnærmelsesvis, men aldrig fuldkommen ophævelse af en (muligvis) naturgroet institution: fæstefriheden ¹⁶.

I det følgende beskriver jeg hvorledes bønder, husmænd o.a. fik begrænset deres personlige myndighed, men også hvordan de i modsætning hertil opretholdt og vandt elementer af både personlig og formueretlig myndighed. Det vil blive vist, hvordan bondens retlige status op til - men også efter - landboreformerne var inkonsistent, formløs. Ligeledes vil det blive vist, hvorledes bonden, husmanden og landarbejderen - inden for rammerne af de stærke begrænsninger på den personlige myndighed - vandt formueretlig myndighed, men også en stadig mere omfattende personlig myndighed til at indgå i kontraktretlige relationer ved indgåelse af fæste- og arbejdsforhold.

Jeg vil referere til den næsten 100 år lange, men stadig uafklarede, debat mellem faghistorikere om retstilstandene på landet i perioden fra 1520'erne til 1780'erne. Debatten kan opdeles i de som har et pessimistisk og et optimistisk syn på bondestandens retlige stilling. Opdelingen er naturligvis grov og bliver det i stigende grad, især når de seneste faghistoriske resultater inddrages. Her synes en mere nuanceret, og i øvrigt kildemæssigt bedre begrundet, holdning til spørgsmålet på vej. Blandt de pessimistiske kan der henvises til: J.A. Fridericia ¹⁷, Erik Arup ¹⁸, Axel Nielsen ¹⁹, Benito Scocozza ²⁰ og vel også Fridlev Skrubbeltrang ²¹ og John T. Lauridsen ²². Blandt de optimistiske

---

¹⁶. Om en evt. fæstefrihed for bønder generelt, også for vornedskabets område, se Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), p. 148; og samme 1978 p. 24.

¹⁷. Fridericia, J.A., "Adelsvældens sidste dage", Kbhv., 1894.

¹⁸. Arup, E., "Danmarks Historie", bog I-III, Kbhv., 1932 (1961).

¹⁹. Nielsen, A., "Handbuch der Wirtschaftsgeschichte. Dänische Wirtschaftsgeschichte", Jena, 1933; samme "Industriens Historie i Danmark. Tiden indtil 1820-1870. 1. Halvbind Industriens Forhold i Almindelighed". Udgivet af A. Nielsen, Kbhv., 1944 (1979); og samme "Industriens Historie i Danmark. Tiden 1820-1870. 2. halvbind Enkelte Industrier", udgivet af A. Nielsen, Kbhv., 1944 (1975).

²⁰. Scocozza, B., "Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen", Kbhv., anden udgave 1977.

²¹. Skrubbeltrang, Fr., "Husmand og Inderste. Studier over Sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800", Kbhv., 1940 (1974); samme "Husmænd i Danmark gennem 300 Aar", Kbhv., 1942; samme "Fæstegården som forsørger. Aftægt og anden forsorg i det 18. Århundrede", in Jyske Samlinger, ny rk. V, 1, 1959, pp. 237-74; og samme "Det danske Landbosamfund 1500-1800", Kbhv., 1978.

er Johannes Steenstrup ²³, Hans H. Fussing ²⁴, Svend Ellehøj ²⁵, Knud J.V. Jespersen ²⁶, E. Ladewig Petersen ²⁷ og Troels Dahlerup ²⁸. Blandt de åbne og de som er svære at placere regner jeg Thomas Munck ²⁹. Landboforholdet er beskrevet i den faghistoriske litteratur ³⁰, men er på påfaldende vis støvsuget for overvejelser over de person- og formueretlige aspekter ved hoveri, ugedagsarbejde og dagleje. I bakspejlet har landbohistorie trukket en streg mellem et “før” og et “efter” landboreformerne; mellem “bondens frigørelse” og bondens tab af en oprindelig fæstefrihed. Ligesom faghistorien gjorde det omkring de besiddelsessløse har den også om bonden sat et slutpunkt (t₁), hvorfra der er blevet postuleret et startpunkt (t₀) for historien om bondens frigørelse. Fortiden blev gjort til historie i lyset af nutiden. Landboforholdet er blevet beskrevet som den langsomme, altid suspensive og først omkring landboreformerne evolutionære udvikling af kontraktretlige arbejdsrelationer baseret på bondens, husmandens og daglejerens inkonsistente - og aldrig fuldkomne - personlige myndighed, herunder ret til egen arbejdssevne.

Antallet af retlige sondringer er ligeså mangfoldige i landboforholdet som omkring de besiddelsessløse. Efter reformationen kan der skelnes mellem kronegods (kongen), godsjordejere (adel eller fra 1700-tallet primært proprietærer), bondejordejere (selvejende eller semi-selvejende bønder og husmænd), gårdfæstere (bønder i større eller mindre retlig uselvstændighed) samt husfæstere (herunder fæste- og lejehusmænd med eller uden jord, inderste m.v.).

---

²². Lauridsen, J.T., "Retstilstande i Danmark i 1500- og 1600-tallet", in Fortid og Nutid, bind 29, hefte 4, 1982, pp. 626-638.

²³. Steenstrup, J., "Den danske Bonde og Friheden", Kbhv., 1888.

²⁴. Fussing, H.H., "Herremænd og fæstebonde. Studier i landbrugshistorie omkring 1600", Kbhv., 1942.

²⁵. Ellehøj, Sv., "Chr. 4. Tidsalder 1596-1660", in Danstrup, J. og Koch., H., "Danmarks Historie 7", Kbhv., 1963.

²⁶. Jespersen, K.J.V., "Rostjenestetaksation og adelsgods", Odense, 1977.

²⁷. Ladewig Petersen, E., "Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700", Dansk Socialhistorie, bind 3, Kbhv., 1980; samme "Tiden 1559-1648", in Christensen, A.E. m.fl., "Danmarks Historie 2. Tiden 1340-1648", Kbhv., 1980.

²⁸. Dahlerup, T., "Fæstet i breve og domme", in Fortid og Nutid, bind 30, 1983.

²⁹. Munck, Th., "The Peasantry and the Early Absolute Monarchy in Denmark 1660-1708", Kbhv., 1979; samme "Retstilstande i Danmark i 1500- og 1600-tallet", in Fortid og Nutid, bind 29, hefte 4, 1982, pp. 638-46.

³⁰. se Ladewig Petersen, E., 1980, pp. 303-15.

I det følgende skal det vises, hvorledes de forskellige gruppers privilegier og forpligtigelser er vævet ind i hinanden og hvorledes de begrænser og indrammer de aspekter af individuel arbejdssevne, der over tid udvikles. Afsnittet er struktureret i overensstemmelse hermed. Først rekonstrueres den retlige placering af adel vs. bonde, af selvejende bonde vs. fæstet bonde; af bonde vs. husmand; og af husbond vs. inderste; dernæst beskrives den faghistoriske debat om begrænsningerne på bondens, husmandens og daglejerens personlige myndighed; endelig gennemgås hvorledes fæstebrevet har indeholdt elementer af personlig og formueretlig myndighed i modsætning til lovgivningens simple underordnelse. Til sidst følger en opsamling.

2.2. Adel og bonde.

I hvert fald siden Rec. af 30. Oktober 1536 havde konge og adel monopol på gods, ligesom den fra længere tilbage har nydt en række immuniteter (f.eks. skatte- og tiendefrihed) ³¹. Siden Halmstadrecessen 1483 var der nedlagt forbud mod, at adelens gods ved ejendomsskifte kunne overgå til kronen eller til bønder ³². Forbudet blev først lempet ved forordningen af 1641 og først generelt ophævet ved Frd. af 28. Januar 1682. Adelen havde ikke frihed til at købe eller pante bondejord. Et forbud herimod har sandsynligvis været gældende siden sidste del af 14. århundrede ³³. Til gengæld kunne adelen med kongens tilladelse (dispensation) købe selvejerbønderes gårde, og gjorde det også i stor udstrækning både i 1500- og 1600-tallet i forbindelse med kongens mageskifter ³⁴.

Monopolretten til godsjord forsvandt i takt med arveadlens tab af politisk magt ³⁵. Danske Lov kodificerede i vidt omfang den gamle adels tab af politisk og økonomisk magt. Tydeligst kom det til

---

³¹. Jørgensen, P. Johs., *ibid.* p. 389, 392.

³². Matzen, H., 1893, pp. 64-5; Skrubbeltrang, Fr., 1978, p. 24.

³³. Matzen, H., *ibid.* p. 63; Jørgensen, P. Johs., *ibid.* p. 388.

³⁴. Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* pp. 55f.

³⁵. Ladewig Petersen, E., *ibid.* pp. 417-27.

udtryk i spørgsmålet om erhvervelse af godsjord ³⁶. Her bestemte Danske Lov, hvad der allerede i hurtige trin var gennemført siden Frd. af 29. November 1641, Frd. af 28. Januar 1682 og rent faktisk havde pågået siden 1660 ³⁷, at "(...) enhver, af hvad vilkår han er, må købe bøndergårde eller sædegårde med tilliggende bøndergods og det for sig og sine arvinger uden opbud til ejendom beholde".

Efter statsforandringen blev hovedgårdsjord i stigende grad en handelsvare; den gamle adel mistede sin stilling som dominerende ejendomsbesiddende klasse til den nye tids proprietærer. Såvel den gamle som den ny adel havde ret til at handle med fremmede købmænd både på landet og i købstæderne. Dog var det forbudt dem ³⁸ at drive detailhandel og handle med andet end landbrugsvarer ³⁹. Rec. af 30. Oktober 1536 gav adelen ret til at sælge øksen (okser), mens en rec. af 1547 (og senere håndfæstninger) gav den almindeligt monopol herpå ⁴⁰. På den måde var adelens privilegier til jord og handel både stedligt og materielt afgrænset overfor kongegods på den ene side og bønder og byernes borgerstand på den anden. Ligesom de øvrige standsgrupper var også adelen indplaceret i et symmetrisk system, hvor den ene stands rettigheder blev begrænset af den andens.

2.3. Selvejende og fæstet bonde.

I den sene middelalder var selveje udbredt i Danmark. Ved overgangen til tidligt-moderne tid blev selveje afløst af et udbredt fæsteri. Den selvejende bondestand blev formindsket efter Grevefejden

---

³⁶. Se Hansen, Sv. Aa., 1964, pp. 169ff.; Skrubbeltrang, Fr., ibid. pp. 125-30.

³⁷. Hansen, Sv. Aa., ibid. p. 169; Munck, Th., ibid. pp. 94-99.

³⁸. I Frd. af 9. Oktober 1680, senere af 16. April 1681.

³⁹. Jørgensen, P. Johs., ibid. pp. 442-3; Munck, Th., ibid. pp. 104-6.

⁴⁰. Matzen, H., ibid. p. 62.

1536⁴¹ og i løbet af det 15. og 16. århundrede overgik størsteparten af de resterende selvejere til fæstekontrakter⁴².

Allerede fra det 15. århundrede blev de jordegne bønders forhold langsomt omdannet til et underordningsforhold. Michael Hertz⁴³ og Anders Bøgh⁴⁴ har på grundlag af Erik Glippings håndfæstning fra 1282 og Dronning Margrethes forordning af 1396, påstået, at selvejerne på Sjælland og Lolland-Falster var underlagt et stavnsbånd ligesom fæstebønderne i samme område var underlagt vornedskab. Erik Hofmeister⁴⁵ har kritiseret påstanden. Han påstår, at de selvejende bønder nok var underlagt pligt til at dyrke den jord de havde arvet (dyrke- og arvegårdspligt), men at de ikke var frataget den ret de siden håndfæstninger 1282 og 1376 havde til at tage fæste, hvor de måtte ønske.

Faghistorikerne er dog ikke i tvivl om, at selvejernes retlige og økonomiske status forringedes gennem det 16. og 17. århundrede⁴⁶. De jure blev selvejernes position identisk med fæstebondens. I det 17. århundrede blev forskellen mellem selveje og fæste yderligere udvandet. En del bønder fik ejendomsret til bygninger, men kun brugsret (fæste) til jord (det såkaldte semi-selveje). Grænserne mellem selveje (selvstændig rådighed eller ejendomsret over bygninger og/eller jord) og fæste (brugsret til jord og/eller bygninger) blev således svære at trække. På samme måde blev grænsen mellem ejendomsret og det entydige over-/underordningsforhold udvisket. Ikke alene blev den jordegne bonde underlagt fæsterens betingelser; men fæsteforholdet blev også omgjort til et simpelt underordningsforhold. Danske Lov (3-12-4) satte grænser for de selvejende bønders hoveri; grænserne kunne - og blev da også jævnlige - ophævet efter dispensation fra kongen⁴⁷.

---

⁴¹. Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* pp. 14f., 55f.

⁴². Munck, Th., *ibid.* pp. 207f.; Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* pp. 14, 27, 34, 55-57, 171-75, 386-88.

⁴³. Hertz, M., ""Beskeden Mand". Landalmuen som politisk faktor i senmiddelalderen. En skitse", in *Bol og By*, 2. rk., 1, 1978, pp. 77-106.

⁴⁴. Bøgh, A., "Et bidrag til klassekampens historie ca. 1439-1523", in *Fortid og Nutid*, Bd., XXVIII, 1979-80, pp. 285-89.

⁴⁵. Hofmeister, E., "Et senmiddelalderligt selvejerstavns-bånd?", in *Fortid og Nutid*, Bd., XXX, 1983, pp. 216-20.

⁴⁶. Jørgensen, P. Johs., *ibid.* 468ff.; Munck, Th., 1979, pp. 97, 157-73; se dog Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* p. 214.

⁴⁷. Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* pp. 173f.

Den selvejende bonde blev kun udstyret med en begrænset formueretlig habilitet. Langt op i 1700-tallet kunne han ligesom fæstebonden alene tilegne sig jord under formynderskab ⁴⁸. Fra slutningen af 1700-tallet steg antallet af selvejende bønder og fra begyndelsen af 1800-tallet var antallet af selvejere større end antallet af fæstere ⁴⁹.

2.4. Bonde og husmand.

Det er ikke muligt at trække nogen entydig grænse mellem gårdfæstere og husfæstere på den ene side og mellem husmænd og tjenestefolk på den anden. Retligt set har grænserne altid været flydende. Der er flere grunde til dette. På den ene side var landboerne i al simpelhed underordnet herremanden. Alle var underlagt godsnyttens samt hørighed og lydighed. I forhold hertil var de retlige positioner mellem de underordnede upræcise. På den anden side var det meget almindeligt, at bonden skiftede til at blive husfæster og at husmanden gjorde tjeneste for bonden. Den samme person kunne bevæge sig mellem gård- og husfæste; i 1700-tallet blev det også almindeligt, at husmænd tjente som daglejer eller som tyende hos bonden. Alligevel kan der konstateres retlige forskelle mellem både bonde og husmand, og husmand og tjenestefolk. Retligt set var husmanden altid friere stillet end gårdfæsteren og bondekarlen. Han var ikke som bonden bundet til gården, og ej heller som karlen pålagt at søge fast tjeneste ⁵⁰. Gennem husfæstet havde han unddraget sig gruppen af løsgængere, selv når han som bosiddende var uden arbejde ⁵¹. Tillige havde han ret til at bruge og nyde hus og til at nedsætte sig som landhåndværker eller at tage tjeneste som daglejer (ifølge D.L. 3-19-4 og 5) ⁵².

---

⁴⁸. Ibid. p. 323.

⁴⁹. Ibid. p. 131, 344, 393, 416.

⁵⁰. Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), p. 187, 369.

⁵¹. Ibid. p. 179.

⁵². Ibid. p. 21, 113.

Friheder af den art var begrænset af de mange former for simpel underordnelse under herremanden. Nok var husmanden ikke bundet til gården, men gennem bestemmelser i de enkelte fæstebreve (om gårdfæstepligt) var han almindeligvis bundet til godset ⁵³. Og nok var husmanden ikke underlagt påbudet om fast tjeneste, men i det øjeblik han stod uden fæste og ikke mere var bosiddende, var han løsgænger og kunne tvinges til enten at lade sig udskrive som soldat eller indgå nyt fæste. Stavnsbåndet gjaldt alle i bestemte aldersgrupper uden fæste og gav herremændene talrige muligheder for at holde husmanden til godset. Generelt var tvangsfæste ikke lovligt, men fandt alligevel sted ⁵⁴ og blev også anvendt som straf for forseelser og mindre forbrydelser ⁵⁵.

Antallet af husmænd steg gennem 1700-tallet ⁵⁶; dog mere på Sjælland end i resten af landet ⁵⁷. Den største stigning fandt sted under stavnsbåndperioden og det udvidede hoveri. For at svare det pålagte hoveri måtte bønderne ansætte husmænd, enten på årsløn, akkordløn, dagløn, sommerløn eller tærskeløn. Hoveriet gjorde landarbejderen til en væsentlig gruppe i landbefolkningen.

2.5. Husbond og inderst.

Det er heller ikke muligt at afgrænse de såkaldte inderste (eller indsiddere) entydigt fra såvel husmænd som daglejere. I gruppen af inderste regnes sædvanligvis både medbrugere af gårde, aftægtsfolk, tyende og egentlige fattige (enker, invalider og gamle) ⁵⁸. Navnlig de ugifte inderste var påbudt arbejdspligt. Ifølge D.L. 3-19-4 skulle de tage fast tjeneste ⁵⁹ og godsejeren skulle (efter

---

⁵³. Ibid. pp. 108f., 343, 367.

⁵⁴. Ibid. p. 76, 106, 108, 112, 113, 132, 137, 186, 262.

⁵⁵. Ibid. p. 262.

⁵⁶. Ibid. pp. 100ff., 195.

⁵⁷. Skrubbeltrang, Fr., 1942, pp.13f.

⁵⁸. Ibid. pp. 20f.

⁵⁹. Ibid. p. 170.

D.L. 3-19-7) kontrollere deres "forhold og næring" ⁶⁰. Fra omkring 1720'erne blev inderste mange steder pålagt hoveri (halve ugedage) til godsejeren ⁶¹. Inderstehusene blev dog hovedsageligt beboet af bønder og husmænd på aftægt eller af fattige. De udgjorde et vigtigt led i underhold af gamle og syge på landet og var placeret på gårdjord og omfattet af gårdfæstet. Gårdfæstere kunne opføre sådanne huse og kunne udleje dem for penge eller arbejde. Dog måtte det kun ske efter tilladelse fra godsbesidderen. Godsejeren rådede over anvendelsen af den bortfæstede jord. Han kunne egenrådigt bestemme, enten at løsgøre et inderstehus fra gårdfæstet og bortfæste det som husmandssted ⁶²; eller at omgøre en gård til hus ⁶³.

Der var store forskelle i indsiddernes status til gårdfæsteren ⁶⁴.

- Inderste kunne rangere på lige fod med gårdmænd eller husmænd. Mange landhåndværkere og land- og skovarbejdere boede til leje i inderstehuse. De var ikke underlagt noget husbond-forhold; tværtimod var der tit tale om håndværkere med en større personlig myndighed og formueretlig selvstændighed end gårdfæsteren.

- Inderste kunne selv aftale deres status i forhold til husbond. Familieaftægt var en almindelig måde at organisere overgangen fra fæste til underhold. Aftægt kunne fremgå af fæstebreve, men også aftales i aftægtskontrakter ⁶⁵. Aftægtskontrakter blev sædvanligvis frit aftalt mellem familiemedlemmer uden egentlig indblanding fra godsbesiddere ⁶⁶. Familieordninger kunne indebære en deling af gården. Den kunne også indebære at forældre opretholdt en brugsret over en bygning, et stykke jord og nogle kreaturer, eller at en ny fæster fik pligt til at yde kost og logi til

---

⁶⁰. Ibid. p. 170.

⁶¹. Ibid. p. 77.

⁶². Ibid. p. 19, 133.

⁶³. Ibid. p. 36.

⁶⁴. Ibid. 19ff., 34ff., 50ff., 132-36, 170f., 251ff., 366ff.; og samme, "Fæstegården som forsørger. Aftægt og anden forsorg i det 18. århundrede", in Jyske Samlinger, n.rk. V, 1, 1959.

⁶⁵. Skrubbeltrang, Fr., 1959, p. 239, 240.

⁶⁶. Skrubbeltrang, Fr., ibid. pp. 273f.; se samme 1978, pp. 208f.

aftægtsfolk imod arbejde eller retten til at arve dem. Den kunne endelig indebære, at en ny fæster overtog et eksisterende fæste gennem giftermål med enken. Formerne for aftægtsordninger var mange ⁶⁷ og generelt synes aftægt og herunder autoritetsforholdet mellem husbond og aftægtsfolk at kunne aftales gennem fæstekontrakt ⁶⁸.

- Inderste kunne tjene gennem dagleje. Ifølge D.L. 3-19-5 havde gifte inderste bosat på gårde eller i inderstehuse ret til at arbejde for dagløn hos bønderne. De havde tillige ret til at lade sig ansætte som tærskere uden krav om forholdets varighed (jvf. D.L. 3-19-6). De var ikke underlagt husbondret, men tværtimod udstyret med en tilnærmelsesvis personlig myndighed over for bonden selvom de stadig var underlagt godsnyttens og hørighed og lydighed til godsbesidderen.

- Inderste var underlagt husbond som tyende. Et stort antal inderste stod i fast tjenesteforhold til gårdmænd og havde status som tyende ⁶⁹. Blandt disse kunne være gifte jordløse husmænd ⁷⁰, der således var underlagt husbondret på lige fod med andet tyende.

- Inderste kunne bo til huse hos bønder ⁷¹ og blev vel dermed betragtet som del af huset.

- Inderste var overladt til forsørgelse eller tiggeri. Forsørgelsen kom fra husbond (hvis han var pålagt dette gennem aftægtskontrakt), fra kirke eller evt. fra godset. I de allerfleste tilfælde var de uarbejdsdygtige dog tvunget til at tigge ⁷².

Landboernes personlige og formueretlige stilling var på denne måde kompleks. På den ene side var bonden underordnet det simple autoritetsforhold til godsbesidderen; på den anden havde han - som

---

⁶⁷. Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), pp. 20, 104, 109, 112, 114, 251f., 366; samme 1959, p. 238, 240, 241ff., 247, 252, 253, 261-72; og samme 1978, pp. 206-9.

⁶⁸. Ibid. 1959, pp. 248, 250, 252f.

⁶⁹. Ibid. pp. 90, 134f.

⁷⁰. Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), pp. 20f.

⁷¹. Ibid. p. 77; Dahl Hansen, B., ibid. pp. 14f.

⁷². Ibid. p. 21, 76, 152, 179, 187, 195, 370.

det senere skal fremgå - visse betydningsfulde friheder inden for fæstet. Komplexiteten tiltog efterhånden som bonden blev bundet endnu strammere til stavns i 1700-tallet, men samtidig - inden for fæstet - vandt flere friheder.

Landboernes stilling var også modsætningsfyldt. På den ene side var alle på landet - uanset deres status i øvrigt - underlagt godsbesidderen gennem hørlighed og lydighed og godsnyttens; på den anden var både husmanden, aftægtsfolk og daglejeren friere stillet i forhold til bonden, end denne i forhold til godsbesidderen. Ud af bondens stavnsbånd udspandt en stadig større gruppe af daglejere med tilnærmelsesvis myndighed til at indgå arbejdsforhold. Naturligt nok hersker der derfor uenighed om, hvordan man kan definere landboerens retlige status generelt og hans kontraktlige relationer til godsejer og husbonde specifikt; herunder hans individuelle ret til egen arbejdssevne. Siden Hans H. Fussings disputats (1942) har det været en udbredt opfattelse, at forholdet mellem godsejer og fæstebonde var baseret på faste og retligt sikrede relationer i det mindste før 1600 og i hele 1500-tallet. Fussing går så langt som til at påstå, at Danmark i 1500 og delvis i 1600-tallet kunne kaldes et retssamfund ⁷³; Troels Dahlerup støtter påstanden; begge begrundes med eksempler fra retsudøvelsens organisering. Fussing fremfører, at det ved domstolene blev tilstræbt at dømme uden hensyn til stand ⁷⁴ og at konflikter mellem herremænd og fæster blev afgjort ved domstolene ⁷⁵. Troels Dahlerup konstaterer, at der "(...) fandtes love, regler og ikke mindst sædvaner, der regulerede samfundslivet, samt at vilkårlighed og selvtægt ikke blev tålt" ⁷⁶.

Disse begrundelser er siden blevet gentaget og accepteret af de fleste faghistorikere ⁷⁷. Dog har Ladewig Petersen ⁷⁸ indskrænket påstanden til alene at gælde 1500-tallet og dermed til tiden før

---

⁷³. Fussing, H.H., *ibid.* 456, se også 412, 423.

⁷⁴. domstolenes uafhængighed; *ibid.* p. 453, 455.

⁷⁵. retlig konfliktløsning; *ibid.* 423.

⁷⁶. *ibid.* p. 296; se også p. 281.

⁷⁷. se f.eks. Jespersen, K.J.V., 1977, p. 14; se også Lauridsen, J.T., *ibid.* pp. 626-631; se dog Munck, Th., *ibid.* kapt. V og pp. 155f.

⁷⁸78. *ibid.* p. 309, 423.

hoveriets virkelige udbredelse. John. T. Lauridsen ⁷⁹, Fridlev Skrubbeltrang ⁸⁰, Lotte Dombernowsky ⁸¹ og vel også Thyge Krogh ⁸² har derimod forkastet begrundelserne og fremhævet aspekter af mangel på retlige garantier.

Lauridsen påstår, at Koldingerecessen 1558 betød, at kongemagten afskar sig fra at lovgive for forholdet mellem herremænd og bønder; og at det sædvanemæssigt bestemte forhold mellem de to herefter ensidigt kunne ændres fra herremændens side ⁸³. I hvert fald John T. Lauridsen ⁸⁴ og måske også Axel Nielsen ⁸⁵, Thomas Munck ⁸⁶, Fridlev Skrubbeltrang ⁸⁷ og Thyge Krogh lægger denne bestemmelse til grund for forringelser af bøndernes retlige stilling i perioden efter 1600. Ladewig Petersen derimod har fremsat den påstand, at først en omfortolkning gennemført af domstolene omkring år 1600 indebar en tydelig forringelse af bøndernes generelle retlige status ⁸⁸. Endelig har Poul Johs. Jørgensen skildret ændringerne anderledes. Han beskriver bondens overgang fra selveje til fæsteri, og udviklingen fra vornedskab over hoveri til stavnsbånd som en mere lineær proces. Han lægger vægt på godsejerens hals- og håndsret og på vornedskab og stavnsbånd.

Faghistorikerne har således været uenige om hvordan at beskrive landboernes retlige status. Nogle har indtaget en positiv; andre en pessimistisk holdning. Det er dog karakteristisk for begge, at de ved bedømmelsen af bondestandens retlige status hovedsageligt har lagt vægt på retsudøvelsens

---

⁷⁹. *ibid.* pp. 637-38.

⁸⁰. *ibid.* p. 71.

⁸¹. ""Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere..." Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring år 1800", Odense, 1985, pp. 11-18

⁸². "Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800", Odense, 1987, p. 38, 46, 50, 138.

⁸³. Lauridsen, J.T., *ibid.* p. 637; se hertil Munck, T., 1982, p. 640.

⁸⁴. *ibid.* p. 637.

⁸⁵. *ibid.* pp. 147-56.

⁸⁶. *ibid.* pp. 97f., 164ff.

⁸⁷. *ibid.* p. 78.

⁸⁸. Ladewig Petersen, E., *ibid.* pp. 309ff.

organisation, og mindre på den individuelle landboers personlige eller formueretlige stilling. Ladewig Petersen kan derfor fastslå, at bondestandens stilling i samfundsstrukturen - i 1600-tallet i det mindste - bedst defineres ved dens placering i godssystemet og ved de pligter der var pålagt den, "(...) politiske og sociale rettigheder havde den ikke" ⁸⁹. Ligeså kan Axel Nielsen fastslå, at der gennem vornedskab, udvidelsen af fæstebondens hoveri og forøgelse af takster for landegilde ikke alene skete et brud på den ældgamle beskyttelse fæstebonden havde på vilkårlige ændringer i landgilden, (en sædvanemæssig bestemmelse, som blev kodificeret i D.L. 3-13-14) men også, at der herved skete en faktisk social deklassering af bondestanden ⁹⁰.

2.6. Fæstebrevet.

De faghistoriske studier af fæstebreve giver et billede af hvor inkonsistent (formløs) bondens stilling var. Debatten om fæstebrevet har især taget udgangspunkt i Christian II's Landlov af 1521 og Frd. af 14. Maj 1523 ⁹¹. Af debatten fremgår det, at faghistorikerne er uenige om, hvorvidt Landloven og Frd. af 1523 var ment som forsøg fra kongemagtens side på at reformere ejer- og bondeforholdet gennem positivt at påbyde kontraktretlige relationer, eller om der i begge tilfælde var tale om tiltag vendt mod konkrete urimeligheder fra jordejernes side. Frd. af 14. Maj 1523 er blevet anset som en skelsættende begivenhed. Axel E. Christensen ⁹² har betegnet forordningen som "(...) den vigtigste om bondens retsstilling forud for det 18. århundrede". Johan Hvidtfeldt ⁹³ er gået videre og har kaldt den "(...) den vigtigste landbrugslov, der nogensinde er udstedt i Danmark".

---

⁸⁹. *ibid.* p. 119, se også 420, 422; denne opfattelse deles af Hvidtfeldt, J., der særligt skildrer kvindernes situation på landet i sidste del af 1700-tallet, 1946, p. 259ff., 262.

⁹⁰. Nielsen, A., *ibid.* p. 155; se også Fridericia, J.A., 1894, p. 91; Fussing, H.H., *ibid.* pp. 160f.

⁹¹. ang. landloven se Gyldendals "Danmarks Historie", bd. 2, p. 241ff.; Porsmose, E., *ibid.* p. 20, 31; Pedersen, F., 1984, p. 157; ang. Frd. af 14. Maj 1523 se Fridericia, J.A., *ibid.* p. XVI; Christensen, A.E., 1946, 1982; Skrubbeltrang, Fr., 1978, pp. 20f.; Scocozza, B., 1976, p. 62; samme 1981, 1984; Munck, Th., *ibid.* pp. 157ff.; Porsmose, E., *ibid.* pp. 20-32, 100-105; Dahlerup, T., *ibid.*

⁹². Christensen, Aksel E., "Senmiddelalderlige fæsteformer som forudsætning for Forordningen om Livsfæste af 1523", in Friis, A. og Olsen, A., (red.), "Festskrift til Erik Arup", Kbhv., 1946, pp. 134ff.

⁹³. Hvidtfelt, Johan, "Bondegård og Herregård", in Johan Hvidtfelt (red.) "Den danske bondegård", Kbhv., 1965, p. 24.

Porsmose påstår ⁹⁴ at Landloven søgte at fremme individuelle fæsteaftaler ved at forbyde fæsteforhold indgået på uafalt og ubestemt tid ⁹⁵. Fussing har fremført, at forordningen påbyder et livsfæste og dermed - øvrige betingelser ufortalt - sikre bonden fæste livet ud ⁹⁶. Andre har fastholdt, at forordningen kodificerede et sædvanemæssigt udviklet livsfæste ⁹⁷; at den ikke påbød et livsfæste, men dog medførte et sådant ved at beskytte fæstere mod uhjemlet udsættelse ⁹⁸; eller at den alene har været vendt mod konkrete urimeligheder ligesom Landloven året før, og at den derfor har normeret at indgåede aftaler skulle holdes og ikke nærmere fastslået aftalens varighed ⁹⁹. Endelig har Troels Dahlerup argumenteret for, at spørgsmålet om hvorvidt Frd. af 1523 påbyder livsfæste eller om et sådant allerede eksisterede sædvanemæssigt eller først herefter gennemføres reelt, er mindre betydningsfuldt i forhold til de bestemmelser om opsigelse af fæsteaftale, som siden rec. af 1547, senere af 1551 og 1558 gav bonden en "(...) ganske betydelig grad af sikkerhed" ¹⁰⁰ i fæstet.

Diskussionen er vigtig. Ikke så meget fordi historikerne er uenige om, hvorvidt forordningen påbød et livsfæste (og dermed sikre fæstebonde fæste livet ud), eller blot sikre mod, at husbonden uden kontraktmæssig hjemmel kunne udfæste eller udvise fæstebonden. Heller ikke fordi de er uenige om, hvorvidt forordningen påbød eller faktisk medførte livsfæste. Diskussionen er vigtig, fordi den afslører, at der allerede i senmiddelalderen - og måske endda tidligere ¹⁰¹ - var kontraktlignende forhold mellem husbond og fæstebonde; samt at kongemagten ved lovindgreb søgte at sikre de kontraktlignende aspekter ved forholdet mellem de to. Det skete ikke alene ved

---

⁹⁴. *ibid.* p. 20, 101.

⁹⁵. Pedersen, F., *ibid.* p. 157.

⁹⁶. Fussing, H.H., *ibid.* pp. 47-49; vel også Scocozza, B., 1976 (1977), pp. 61f., 134f.

⁹⁷. Jørgensen, P. Johs., *ibid.* pp. 474f.

⁹⁸. Christensen, A.E., 1946, p. 152; se dog samme 1978, p. 63, hvor denne påstand modificeres.

⁹⁹. Jørgensen, P. Johs., *ibid.* pp. 474f.; Christensen, A.E., *ibid.* p. 152; Scocozza, B., 1981, 1984; vel også Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* pp. 20f. og Holmgaard, J., *ibid.* p. 139. Krogh, Th., *ibid.* p. 39 mener, at den faghistoriske debat her refereret "(...) vist endeligt har afkræftet at livsfæste skulle være blevet lovpåbudt i 1500-tallet".

¹⁰⁰. *ibid.* p. 297.

¹⁰¹. Matzen, H., 1895, p. 11.

Landloven 1521 og Frd. af 1523, men også ved rec. af 1547, 1551 og 1558 samt ved Frd. af 11. Juli 1654 samt D.L. 3-13.

Mellem historikerne synes der således at herske en stiltiende, dog aldrig eksplicit udtrykt enighed om, at såvel landlov som forordninger søgte at fastholde en naturgroet kontraktlignende relation mellem husbond og fæstebonde. Hans H. Fussing har i særlig grad beskæftiget sig med fæstevæsenet, inklusive fæstebrevet, som en kontraktlignende aftale mellem husbonde og fæstebonde ¹⁰². Senere har Aksel E. Christensen og senere igen Fridlev Skrubbeltrang gjort det samme. Det er dog især Fussing og Skrubbeltrang, der har registeret og analyseret fæstebreve fra 1600-tallet og efter hoveriets udbredelse. Hverken Fussing eller Skrubbeltrang betragter fæstebrevet som en arbejdskontrakt, men anvender i rigt mål moderne kontraktretlige termer ¹⁰³ til at beskrive fæstebrevet som en aftale om brugsret til jord og bygninger, men også om arbejde (inne, ægt og arbejde) eller personlige tjenester ¹⁰⁴. Fussing synes at afvise, at der med fæstebrevet er tale om noget egentligt kontraktforhold. "Det indeholdt ikke specifikation paa fæsterens rettigheder og forpligtigelser, men var blot et bevis for fæstets indgaaelse, altsaa en sikkerhed overfor husbonden (...)" ¹⁰⁵. En sådan afstandtagen findes ikke hos Skrubbeltrang. Alligevel forekommer Skrubbeltrang mere påpasselig i sit sprogvalg end Fussing. Hvor Fussing vel var den første der søgte at beskrive fæstevæsenet systematisk og hertil gennemgik og analyserede fæstebreve, har Skrubbeltrang foretaget den mest omfattende registrering og analyse af fæstebreve ¹⁰⁶. Med en del påpasselighed kan hans analyse anvendes til at beskrive det sammenvævede forhold mellem stands- og rangsmæssige privilegier og de formue- og arbejdskontraktretlige aspekter ved fæsteforholdet.

---

¹⁰². Fussing, H.H., *ibid.* pp. 39ff., 278ff., Christensen, A.E., *ibid.* pp. 134, 137, 138; Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* pp. 70ff., 152ff., 214ff., 235ff.; og samme, "Husmand og Inderste. Studier over Sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800", Kbhv., 1940 (1974), pp. 73-136, 279ff., 343-7, 352f.

¹⁰³. Fussing, H.H., *ibid.* således "overenskomst", p. 41; "kontrakt", p. 55, 59; Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* 1978, således "aftale", p. 74, 77; "kontrakt", p. 173.

¹⁰⁴. Fussing, H.H., *ibid.* p. 204; Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* p. 77, 83.

¹⁰⁵. *ibid.* pp. 13f.; se også Porsmose, E., *ibid.* p. 30.

¹⁰⁶. Holmgaard, J., 1982, p. 137.

1. Af Skrubbeltrang fremgår, at fæstebreve blev almindelige både for gårdmænd og husmænd fra begyndelsen af 1700-tallet; dog mere for de første end for de sidste. De ældste fæstebreve var mindst indholdsfulde ¹⁰⁷ og husmændenes fæstebreve var sædvanligvis mere primitive end gårdmændenes. Fæstebrevet gav fæsteren brugs- og nytteret til bygninger og/eller jord. ⁽¹⁰⁸⁾ Råderetten vedblev på herremændens hænder.

2. Fæsteaftalen var personligt indgået mellem ejer og fæster ¹⁰⁹ og indeholdt især en beskrivelse af fæsterens pligter. Pligterne var mange. De omfattede bestemmelser om stedsmålspenge (overtagelsesgebyr); betingelser for fæsteaftalens overholdelse, herunder udnyttelse af jorden, vedligeholdelse eller udbygning af bygningerne; betaling af skyld og landegilde (afgift til husbonde), andre afgifter, tiender og skatter; samt fra det 16. århundrede undertiden også inne (forskellig slags arbejde, inklusive håndværksarbejde), ægt (kørsel eller transport, tit over lange strækninger), og arbejde, senere kaldet hoveri ¹¹⁰. Husfæstebreve indprentede desuden fæsteren at rette sig efter love og forordninger og pålagde fra 1700-tallet ofte fæsteren høflighed og lydighed ¹¹¹.

3. Fra 1660'erne blev hoveriet det væsentligste element i forbindelse med fæstevæsenet ¹¹². Samtidig blev hoveriet geografisk udbredt til at omfatte størsteparten af landet og til at indbefatte både bonde, husmand og inderste ¹¹³. Fæsteforholdet fik mere karakter af arbejdsforhold og mindre af brugsforhold. Før sidste del af 1600-tallet var hoveriets art og omfang begrænset af

---

¹⁰⁷. Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), *ibid.* p. 73.

¹⁰⁸. Se definition af fæsterens brugs- og nytteret, Borup, L.C., "Den danske Landboret", anden udgave, Kbhv., 1880, pp. 223f.; om brugsret i øvrigt se Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), *ibid.* p. 113.

¹⁰⁹. *ibid.* p. 77, 83, 153; og samme 1940 (1974), *ibid.* p. 73f.; se også Dahlerup, T., *ibid.* p. 288, hvoraf det fremgår, at det personlige aspekt i aftalen i 1500-tallet bl.a. indebar, at aftalen bortfaldt ved bondens død eller ved ejerskifte; se også Porsmose, E., *ibid.* pp. 29f.

¹¹⁰. *ibid.* pp. 81ff., 153f; og samme *ibid.* 1940 (1974), pp. 74, 78ff., 82-9.

¹¹¹. Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), *ibid.* p. 74.

¹¹². Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* pp. 165ff., 356f.; se samme 1940 (1974), *ibid.* pp. 41, 78, 82ff., 86; Boel, J. m.fl., *ibid.* p. 4, 6, 9.

¹¹³. Om inderstehoveri, se Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* p. 93.

sædvanemæssige normer ¹¹⁴; efter 1660'erne blev sædvaner i større omfang tilsidesat ved ensidige påbud fra godsfordeje (krone, adel og rang) om hoveriforøgelser. Arbejdets art og omfang blev ubestemt ¹¹⁵. Det gjaldt for bønderne, men også for husmændene.

Fæstets karakter af arbejdsforhold slog tidligst og tydeligst igennem for husmændene. Fra omkring 1700 kunne husmændene afløse ugedagsarbejde (hoveri) med arbejdspenge ¹¹⁶. Fra 1720'erne indeholdt husmændenes fæstebreve mere bestemte angivelser af hoveripligten end gårdmændenes ¹¹⁷. På begge måder blev husmænd med fæstebreve tidligere frigjort fra fæsteforholdets umiddelbare underordningsforhold end bønder. De fik mulighed for at tjene til pengeafløsningen ved dagleje eller tjeneste hos bønderne ¹¹⁸. For husmænd uden fæstebreve var forholdet anderledes. Det viser sig i debatten omkring de tre hoveriforordninger før 1780'erne (Frd. af 6. Maj 1769; Frd. af 20. Februar 1771; Frd. af 12. August 1773) samt i forordningen af 25. Marts 1791, Plakaten af 24. Juni 1791 og Frd. af 30. Januar 1807. Her bliver der med stigende intensitet gjort forsøg på at fremme fæstebrevets karakter af bestemt arbejdsforhold ¹¹⁹ for bøndernes vedkommende. Flere veje følges: hoveriets omfang og art søges indføjet i fæstebrevet ¹²⁰; og hoveriet gøres bestemt gennem hoverireglementer, som fra Frd. af 12. August 1773 udstedes af en hoverikommission med amtmanden i spidsen ¹²¹. Husmændenes hoveri blev derimod aldrig gjort bestemt ved lov ¹²². Langt op i 1800-tallet var husmænd uden fæstebreve underlagt ubestemte

---

¹¹⁴. Skrubbeltrang, Fr., 1978, *ibid.* p. 172; se også Borup, L.C., *ibid.* pp. 234, 286f.

¹¹⁵. Skrubbeltrang, Fr., 1978, *ibid.* p. 87, 164, 359; og samme 1940 (1974), *ibid.* p. 169, 226, 281.

¹¹⁶. Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), *ibid.* pp. 82-7, 117, 120, 124; Boel, J. m.fl., *ibid.* p. 9.

¹¹⁷. Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* p. 111. Hvor hoveriet ikke var bestemt ved fæstebrev, var hoveriets omfang ubestemt, se *ibid.* p. 281.

¹¹⁸. *Ibid.* p. 87.

¹¹⁹. Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), *ibid.* pp. 225ff., 334-42.

¹²⁰. Skrubbeltrang, Fr., 1978, *ibid.* p. 363, 368.

¹²¹. *ibid.* pp. 358, 364, 367ff. Fortolkning af fæstebreve og reglementer eller brud på samme kunne ordnes eller sanktioneres ved domstolene, amtmanden eller hoverikommission.

¹²². Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), *ibid.* pp. 334-42; Krogh, Th., *ibid.* p. 39.

grænser for hoveri. Noget direkte forbud mod hoveri blev heller aldrig gennemført ¹²³. Tværtimod blev det søgt reguleret på en sådan måde, at dets aspekter af ubestemt arbejdsforhold forsvandt og blev afløst af en ved kontrakt eller anden privatretlig aftale indgået forpligtigelse til at yde personligt arbejde. Overgangen er dog umulig at tidsfæste. Den er foregået over mere end 150 år. Først fra 1850 begynder hoveriet effektivt at forsvinde i Danmark.

4. Fæsteforholdets varighed er som sagt omstridt. Blandt historikere hersker der uenighed om, hvornår og hvorvidt et åremålsfæste og et livsfæste blev påbudt, faktisk blev gennemført, eller om det allerede var sædvaneretligt gældende fra senmiddelalderen. Troels Dahlerup har påstået ¹²⁴, at fæstes varighed i retspraksis i 1500-tallet var underordnet spørgsmålet om sædvanemæssige og positive regler for, på hvilke betingelser begge parter kunne opsige fæsteaftale. Fæsteforholdets varighed var dog aldrig ubestemt, men kunne opsiges af begge parter på betingelser ¹²⁵. Disse har sikkert ændret sig fra 1500- til 1700-tallet. Hvor det således fremgår hos Dahlerup, at begge parter i 1500-tallet havde ret til på gældende betingelser at opsige fæste, fremgår noget lignende ikke hos Skrubbeltrang hvad angår 1700-tallet. Her understreges det alene, at betingelserne for opsigelse var forskellige for herremænd og fæster. Herremændene kunne opsiges ved misligholdelse; bonden eller husmanden derimod kunne alene få godkendt opsigelse ved alderdom eller sygdom og gennem evt. at indgå aftægtsaftale. Efter hoveriforordningen af 6. Maj 1769 kunne gård- og husfæstere først udsættes efter dom ¹²⁶.

Indenfor de enkelte godser - især større godser - var der en vis bevægelsesfrihed for bønder såvel som for husmænd. Aksel E. Christensen ¹²⁷, Fridlev Skrubbeltrang ¹²⁸ og Troels Dahlerup ¹²⁹ peger på, at bonden havde mulighed for at opsige et fæste og - måske gennem adskillelige forsøg -

---

¹²³. Borup, L.C., *ibid.* pp. 286-7.

¹²⁴. *ibid.* pp. 284ff.

¹²⁵. *ibid.* p. 297; og samme *ibid.* 1940 (1974), pp. 74f., 76ff., 113ff., 367.

¹²⁶. Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), *ibid.* p. 280.

¹²⁷. *ibid.* pp. 140ff.

¹²⁸. 1978, *ibid.* pp. 154ff., 214ff., 251; samme 1940 (1974), *ibid.* p. 147.

¹²⁹. *ibid.* pp. 281, 288, 294, 297f.

opnå den bedst nyttebare gård inden for grænserne af samme gods. Samtidig er der mange eksempler på tvangsfæste, altså fæste som en bonde mod sin vilje er blevet påtvunget ¹³⁰; eller på tvangsmæssigt gennemført arvefæste, hvor en søn er blevet tvunget til at overtage en fars fæste. Sådanne aftaler kunne også indgås godvilligt, og blev det i stort omfang i egenskab af familiefæste, sønnefæste eller arvefæste ¹³¹.

5. Ligesom selvejerbonde havde fæstebonden, husmanden og inderstefæsteren også rådighed over egen formue (typisk kreaturer, redskaber, husgeråd, mere sjældent penge, værdigenstande eller jord), ligesom han havde kompetence til at lade den gå i arv ¹³². Kompetencen var dog indskrænket. Siden Frd. af 15. Januar 1701, var det bestemt, at der ved opsigelse af et gårdfæste forlods skulle fradrages boet, hvad der til gårdens fortsættelse krævedes af heste, redskaber og såsæd ¹³³. Forordningen omfattede tilsyneladende ikke husfæster ¹³⁴, og fik alene indflydelse på bøndernes formueforhold indtil landboreformperioden. Indflydelsen var betydningsfuld. Skrubbeltrang har vist, at der til slutningen af 1600-tallet almindeligvis var tale om arv ved fæsteskitter efter sjællandske bønder ¹³⁵. Efter 1700 blev det mindre almindeligt ¹³⁶. For fæstebønder har der dog eksisteret flere mellemformer for arverådighed, der muliggjorde at en opsparat formue placeret i kreaturer m.v. kunne gå i arv til familie. For eksempel kan det selvvalgte arve-, sønne- eller familiefæste forstås som en videreførelse inden for familien af fæstebrevets brugs- og nytteret over jord og bygninger og dermed af den forøgede brugsværdi ejendommen har fået ved tidligere

---

¹³⁰. Skrubbeltrang, Fr., 1978, *ibid.* pp. 154, 157, 175ff., 186ff.; samme 1940 (1974), *ibid.* pp. 76, 106, 108, 112, 112, 132, 137, 186, 262; Krogh, Th., *ibid.* p. 21.

¹³¹. se Christensen, Aksel E., *ibid.* pp. 148ff.; Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), *ibid.* p. 104, 109, 287f., 320f., 343ff., 371f.; samme 1959, *ibid.* p. 240, 243, 247, 271; samme 1978, *ibid.* 21, 78ff., 82, 158f., 178, 201-5, 215, 218-26, 272f., 322f., 326, 339, 343-46, 378.

¹³². Skrubbeltrang, Fr., 1978, *ibid.* p. 169f., 272f.; se også Schousboe, K., "Kistefæ. Opsparingsform og funktion hos 1700-årenes fæstebonde", in *Folk og Kultur*, Kbhv., 1981.

¹³³. Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), *ibid.* pp. 188, 190f.f.; samme 1978, *ibid.* pp. 170f.

¹³⁴. Skrubbeltrang, Fr., 1978, *ibid.* p. 171.

¹³⁵. Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), *ibid.* pp. 190, 273-76; samme 1978, *ibid.* p. 171.

¹³⁶. Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1874), *ibid.* pp. 128, 186-95, 263-76.

generationers arbejde ¹³⁷. Uden et sådant arvefæste tilfaldt merværdien uden erstatningskrav ejeren ¹³⁸. Testamenteret arv var vistnok sjælden blandt fæstebønder ¹³⁹.

6. Siden senmiddelalderen har den danske bonde (jordegne, gård- eller husfæster) haft selvstændig rettergangskompetence; det fremgår af Fussings gennemgang af retter- og landstingsdomme, af Dahlerups gennemgang af rettertingsdomme, samt af Lotte Dombernowskys gennemgang af afgørelser fra fynske forligelseskommissioner. Bonden har været i besiddelse af formel evne til på egen hånd at optræde under proces. Samtidig fremgår det, at kompetencen ikke alene er blevet anvendt i betydelig grad, men også til at løse eller dømme i privatretlige konflikter mellem såvel ejer og bonde som mellem fæstebønder og husmænd indbyrdes. Den sidste type sager var i overtal og drejede sig for det meste om, hvilken fæstebonde, der retsmæssigt var i besiddelse af et fæste ¹⁴⁰.

7. Den danske landboer har haft habilitet til at hæfte for egen gæld og adkomst til at pantsætte egen formue. Den selvejende kunne pantsætte sin ejendom; fæstebonden kunne sætte i pant hvad han havde af eget bo; ligeså kunne begge kautionere for tredjeperson, f.eks. i forbindelse med dennes indgåelse af fæstebrev ¹⁴¹. Der er eksempler på husmænd, der lejede deres hus frem for at fæste det ¹⁴². Husbonden havde udpantningsret i bondens bo, men dog ikke i selve fæsteretten ¹⁴³. I den tidligt-moderne tid har der eksisteret sædvaneretlige eller positivretlige regler for skyld som lovlig begrundelse for tab eller forbrydelse af fæsterettigheder ¹⁴⁴. Enker og aftægtsfolk blev dog

---

¹³⁷. Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* p. 78ff., 158f., 201ff., 218ff., 343ff.; se hertil Dahlerup, T., *ibid.* p. 281.

¹³⁸. Borup, L.C., *ibid.* p. 207.

¹³⁹. Schousboe, K., *ibid.* pp. 26ff.

¹⁴⁰. Dahlerup, T., *ibid.* p. 286, 290.

¹⁴¹. (Fussing, H.H., *ibid.* pp. 49-52.

¹⁴². Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), *ibid.* pp. 77, 131ff..

¹⁴³. dog ændret efter lov nr. 51 af 25. Marts 1872; *ibid.* p. 256; se i øvrigt Fussing, H.H., *ibid.* pp. 143f.

¹⁴⁴. Borup, L.C., *ibid.* pp. 239f.; se også Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), *ibid.* pp. 102-6, 127ff., 203-6, 342ff..

sædvanligvis pålagt at svare til gælden gennem arbejde, ligesom gæld kunne videreføres ved familiefæste eller til den ny fæster.

8. Bonde og husmand havde en indskrænket ret til selv at sælge hvad jorden og hans arbejde havde givet af afkast. Markedsretten var begrænset af borgernes monopol på handel i byerne. Landboeren måtte sælge til købmænd eller på byernes marked til de tider, på de steder, med de varer, til den pris og underlagt de yderligere betingelser, som var fastlagt ved sædvane, privilegium, bevilling, lov eller anden gældende regel. Andre begrænsninger eksisterede gennem fæstepligter: bønder og husmænd måtte kun sælge, hvad der ikke var nødvendigt for at vedligeholde fæsteejendommen; de måtte ikke udleje jorden, sælge tørv eller træ; de måtte gerne overlade andre deres udbytte, men kun hvis det kunne ske uden at hindre ejendommens vedligeholdelse ¹⁴⁵. Endnu andre begrænsninger var pålagt gennem adelens privilegier: bønderne måtte f.eks. ikke handle med udenlandske købmænd; husmænd og inderste havde dog ret til at leje kreaturer ud ¹⁴⁶.

2.7. Opsamling.

Standssamfundet var struktureret ved hjælp af privilegier. På landet var bondens arbejdsevne begrænset og bestemt af adelens og proprietærens privilegier. I byen var håndværkerens arbejdsevne begrænset og bestemt af laugenes privilegium til næsten al næring. På samme måde var forholdet mellem de forskellige stænder struktureret ved fordelingen af privilegier. Før Danske Lov og enevælden måtte adelens gods ikke overgå til kronen; adelen måtte ikke overtage bondejord; efter enevælden måtte adelen ikke drive detailhandel eller sælge andet end landbrugsvarer. Byhåndværkerne måtte producere og sælge til byerne; landhåndværkere måtte ikke sælge i byen; og kun producere som del af fæste.

På den måde var adelens privilegier afgrænset overfor kronegods, bondestand og byernes borgerstand. Omvendt var byernes privilegier afgrænset i forhold til adelens og proprietærernes på

---

¹⁴⁵. sådan ifølge Frd. af 14. Maj 1523, senere reces ad 1551 og Koldingrecessen af 1558; se herom Fussing, H.H., ibid. pp. 323-51; se Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), ibid. p. 113.

¹⁴⁶. Skrubbeltrang, Fr., 1940 (1974), ibid. p. 223, 268.

landet. Alle var indplaceret i et forhold, hvor den ene stands privilegier satte grænser for den næste. De vigtigste forskelle var mellem kronegods og adel og mellem by og land. Sammen med forskellen mellem de besiddelsesløse og de privilegerede udgjorde de grundstrukturen i den absolutistiske regulering. De privilegerede havde rettigheder i forhold til stand eller formue og i forhold til om de boede på land eller i by. Rettighederne var oprindeligt naturgroede; senere blev de delegeret af kongen som privilegium; de var både før-moderne og tidligt-moderne. De besiddelsesløse var pålagt arbejdspligt og tilnærmelsesvist frataget personlig myndighed og formueretlige evner. Oprindeligt havde de fattige arbejdsfrihed, ligesom kvinderne havde kønsfrihed; senere blev de pålagt arbejdspligt og kønsværgemål enten ved forordning eller anden lovgivning.

Mellem de privilegerede og bonden (herunder husmanden og den inderste, m.v.) var der forskel. De privilegerede havde rettigheder som bonden ikke havde. Graden af personlig og formueretlig myndighed var bestemt af stand. Det absolutistiske samfund var delt på tværs af en symbolsk skillelinie. Forskellen var naturgroet. At kongeadel og andre godsbesiddere havde for-rettigheder, mens bonden tilnærmelsesvist var foruden, var begrundet i naturgroede institutioner som først fik formel (retlig) status når kongemagten accepterede dem som hævdvundne rettigheder eller ophøjede dem til sædvane eller lov. Hvorvidt disse for-rettigheder (ligesom fæstefriheden) blev formaliseret ved lov eller dom, indgår ikke i diskursanalysen. Det gør heller ikke spørgsmålet om, hvorledes de blev ophøjet fra naturgroet for-ret til tidligt-moderne norm. Arkæologien udgør som sagt ikke nogen retshistorie.

Den absolutistiske regulering havde således ikke enkeltmennesket til lokus, men på den ene side forskellen mellem privilegerede og besiddelsesløse og på den anden de privilegerede og bonde. I absolutismens symbolske orden blev især de besiddelsesløse og de jordbrugende skilt fra de privilegerede. Det var indenfor rammerne af forskellen mellem besiddende og bønder med brugsret, at kongemagten delte kongeadel fra jordadel, adel fra bonde, selvejende bonde fra fæstebonde, fæstebonde fra husmand, husbonde fra inderste og inderste fra fattig eller tigger. Også i forholdet mellem godsejer og bonde var samfundet et makrokosmos af to slags mennesker og et mikrokosmos af utallige positioner.

Bonden havde arbejdsønsken. Den personlige myndighed var dog altid begrænset af adelens, herremandens og husbondens privilegier. Til gengæld var den individuel, hvilket stavnsbånd, eller

vornedskab ikke var. Bonden kunne indgå fæste; inden for fæstet havde han også visse friheder; men stavnsbånd, vornedskab og den almindelige arbejdspligt underlagde ham et simpelt autoritetsforhold. Som stavnsbundet blev han ikke betragtet som noget retligt subjekt, men som løssøre eller ejendom, der kunne afhændes og anvendes efter herremandens egenhændige beslutning. Det gjorde han til gengæld som den der ved fæste havde frihed til at indgå fæsteaftale og ret til at opsigte den.

Reguleringen af bonden skete på tre måder. Ved de grænser der udsprang af kongeadelens og adelens naturgroede eller lovsikrede privilegier; ved kongemagtens lovgivning; og ved fæsteaftaler indgået mellem jordejer og fæstebonde. I modsætning til reguleringen af de besiddelsesløse indebar landboforholdet vigtige aspekter af formueretlig regulering.

Faghistorien peger på, at der har eksisteret en inkonsistens mellem det kontraktlignende leje- og arbejdsforhold indgået ved fæstebrev og det entydige over-/underordningsforhold indført gennem standsprivilegier og stavnsbånd. Modsætningen blev skærpet fra 1700-tallet. Med nutidige briller opstod der en besynderlig konstruktion. På den ene side var bonden (både fæstebonden, den selvejende og husmanden) frtaget personlig myndighed gennem vornedskab, hoveri og stavnsbånd. Han kunne ikke undlade at indgå leje- eller arbejdsaftale; desuden var han gennem fæsteforholdet underlagt hørrighed og lydighed og pålagt at yde arbejde efter hoveribestemmelser. På den anden side forudsatte fæstebrevet - og i stigende grad fra 1700-tallet - formueretlig myndighed og omfattede stadig flere aspekter af arbejdskontraktlige relationer mellem jordejer og bonde. Ligeså fik gårdfæstere - også fra 1700-tallet - funktion som principal. Bønderne begyndte at fæste tyende (karle og piger) og uge- og daglejere ¹⁴⁷.

A.W. Scheel er et godt eksempel på hvilke definitionsproblemer den paradoksale situation har skabt for eftertidens retsdoktrin. Han beskriver trælle og delvis slaver som helt uden retsevne og sat identisk med retsgenstande ¹⁴⁸. Bønderne derimod - de som er underlagt vornedskab og senere stavnsbånd - vil han ikke forstå som komplet frtaget retsevne. Alligevel har han ikke noget begreb for den situation, hvor individet ikke har nogen selvstændig rådighed over egne kræfter; var knyttet

---

¹⁴⁷. Krogh, Th., *ibid.* p. 37, 42.

¹⁴⁸. *ibid.* pp. 23ff.; Skrubbeltrang, Fr., 1978, p. 326.

til godsjorden som løsøre; men samtidig kunne indgå personligt bindende aftale om fæste; delvis råde over egen formue og i øvrigt ikke var komplet retsløs ¹⁴⁹.

Begrebet individ indgår heller ikke i lovgivningens eller sædvanerettens vokabularium. Til gengæld indgår den enkelte med navns nævnelse og som bærer af rettigheder og pligter i fæstebrevet; i hvert fald fra begyndelsen af 1700-tallet. Den absolutistiske regulering var karakteriseret ved fraværet af et lokus - af individet som bærere af fælles og almene rettigheder. Fæsteaftalen var derimod karakteriseret ved tilstedeværelsen af et (ubestemt) lokus - af fæstebonden som bærer af visse (som fæstebonde) fælles rettigheder og pligter. Den absolutistiske regulering var derfor inkonsistent; eller bedre formløs. Den gør det svært - måske umuligt - at skelne mellem bonden som retssubjekt og retsgenstand. Inderste kunne ligesom bonden afhændes med gods og ejendom; den stavnsbundne kunne tvinges til fæste eller udskrives til milit; løsgængerens var underlagt arbejdspligt; samtidig - men også i modsætning hertil - vandt den samme bonde flere elementer af formueretlig myndighed, inklusive kompetence og habilitet. Bonden kunne indgå personligt bindende fæsteaftaler hvis varighed aldrig var ubestemt; han kunne binde sig til kontrakter hvis bestemmelser om indfæstning, varighed, landgilde, andre skatter og afgifter samt ægt, inne og arbejde var bestemt af personlige økonomiske interesser eller konjunkturrelle betingelser ¹⁵⁰; han besad en indskrænket ret til at sælge; kunne hæfte for egen gæld og havde adkomst til at pantsætte egen formue; og kunne selvstændigt fæste til fast og løs tjeneste. Desuden: på intet tidspunkt var han fuldstændig retsløs; ligesom han på intet tidspunkt var uden proceshabilitet ¹⁵¹. I det omfang bonden var frataget personlig myndighed var vedkommende en ting; og i det omfang han var tilkendt personlig og formueretlig myndighed var han et subjekt.

---

¹⁴⁹. Scheel, A.W., *ibid.* pp. 24-26; se også Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* pp. 169-71.

¹⁵⁰. Skrubbeltrang, Fr., *ibid.* pp. 73, 77, 81f. 84f., 160f., 229; se også Holmgaard, J., *ibid.* p. 138, Dombernowsky, L., *ibid.* pp. 99f.

¹⁵¹. Fag- og retshistorien bygger sine teser om rettergangskompetence på lovgivningen og øvrige almene bestemmelser; samt på få og måske ikke særligt repræsentative domme. Uden en grundigere belysning af retspraksis på alle retsniveauer (forligskommissioner, birke-, herreds- og landsting samt højesteret) er det betænkeligt at postulere noget fast om bondens stilling i retsudøvelsen før såvel som lige efter landboreformerne i 1760'erne, se Lauridsen, J.T., *ibid.* pp. 631-6 og Munck, T., *ibid.* p. 639.

Den absolutistiske regulering gør det også svært - måske umuligt - at skelne mellem vold og udøvelse af autoritet. Kongen kunne udøve uvilkårlig suverænitet. Det samme kunne herremanden og husbonden. Hvorvidt det kunne ske uden vilkår - uden grund og uden grænser - er diskuteret. Nogle faghistorikere mener at kongemagten ved Rec. af 1558 overlod herremanden ensidigt at regulere forholdet til bønderne. Ved Danske Lov gjorde kongemagten dog indskrænkninger i godsejerens hals- og håndsret; ligesom der efter 1760'erne blev lagt grænser for denne. I det omfang kongen havde overladt til jordejeren at regulere forholdet til bonden var denne uden anden retsbeskyttelse end herremanden havde til vilje; i det omfang kongemagten lagde grænser for hals- og håndsretten var bonden beskyttet mod tab af liv, helbred og ære uden retsudøvelse. For det meste var han begge dele; dog i en stadig mere modsætningsfyldt blanding i takt med, at stavnsbånd og hoveri blev skærpet og fæstebonden fik ret til liv og helbred; til at opsiges fæste; undgå udsættelse uden grund; råde over egen formue; ansætte daglejer til indløsning af hoveri, osv.

På paradoksal vis blev bondens retlige status således mere modsætningsfyldt op til landboreformerne; akkurat som den besiddelsesløses situation gjorde det op til overgangen til dagleje. Der er derfor forståelige grunde til, at ingen rets- eller faghistoriker har turdet definere bondens generelle retlige status ¹⁵²; ligesom heller ingen har defineret den besiddelsesløses situation. Situationen var paradoksal. Kontrollen og disciplineringen tiltog i omfang og blev intensiveret samtidig med, at retten til at bære arbejdsevne og selv beslutte over den blev gjort friere.

For det andet var den absolutistiske regulering kendetegnet ved fraværet af en ratio - af universelle principper for retlig regulering. De privilegerede havde naturgroede for-rettigheder, begrundet i hævd eller håndfæstninger eller lovgivning; de jordbrugende bønder blev reguleret ved sædvaner og forordninger. Overfor bonden kunne de mægtige (konge, herremand, husbonde) udøve tilnærmelsesvis uvilkårlig suverænitet. I nutidige termer kan bondens retssituation kun beskrives negativt; og endda på to måder. Først som forskellig fra den naturgroede frihed som fæstebonden (muligvis) har haft til frit at indgå i fæste beskyttet mod ubegrundet udsættelse; og dernæst som forskellig fra de friheder de blev tildelt som normalsubjekter i årene efter landboreformerne.

---

¹⁵². Munck, Th., ibid. p. 209.

Endelig var den absolutistiske regulering uden tempus - uden tid og udvikling. I lovgivningen skete der mange ændringer, men først fra slutningen af 1700-tallet blev økonomisk individualisme et sådant fællestræk ved stadig flere af disse, at der opstod en kronologi mellem dem. Vi har ingen vished for at de enevældige konger tilstræbte at give enkeltmennesket friheder gennem de mange ændringer; vi har heller ingen vished for at jordejerne havde til hensigt at gøre det samme gennem aftaler indgået i fæstebreve; men i bakspejlet, for rets- og faghistorien, "startede" menneskets frigørelse med vornedskab og stavnsbånd, der lagde begrænsninger på fæstebondens fæstefrihed og den besiddelsesløses arbejdsfrihed, og udfoldede sig da alle begrænsninger begrundet i stand var fjernet. Alligevel kan der identificeres kimære udviklingsforløb. Først i tilfældet med rettergangskompetence, hvor faghistorien er enige om, at det ved domstolene blev tilstræbt at dømme uden hensyn til stand og at konflikter mellem herremænd og fæster blev afgjort ved domstolene; dernæst i tilfældet med fæstebrevene, hvor det fra slutningen af 1700-tallet blev tilstræbt at give brevene karakter af aftale om et bestemt arbejdsforhold; videre i tilfældet med landboreformerne, hvor der blev lagt grænser på hals- og håndsretten. I det omfang ændringerne var orienteret mod nugældende idealer, dannede de et begyndende forløb af diskursive begivenheder.

Ved fraværet af lokus, ratio og tempus er det ikke muligt at tale om en absolutistisk retsform, men om en absolutistisk reguleringsmåde væsensforskellig fra den liberale. Den liberale retsform med enkeltmennesket til lokus sætter de tilstrækkelige betingelser for at eftertiden kan skrive historien baglæns - vise hvordan fortiden var forskellig fra nutiden, men også hvordan friheden er stedet hvor nutiden blev født. Historien er identisk med normalsubjektets almengørelse. I fortællingen om de besiddelsesløses historie sker der derfor heller ingen evolution; der indtræder heller ikke revolutioner; i værste (eller bedste!) fald opstår der en udvikling ved at lovændringer og landboreformer igangsætter en kronologi. Historievidenskaben formår (ligesom jeg) kun at forklare historien ved at gøre kongen eller kongemagtens udøvelse af autoritet og jordejerens udøvelse af kontraktret gennem fæstebrevet til historiens drivkraft. Det er kongen der delegerer myndighed; det er ham der giver lov; udsteder dispensationer. Det er herremanden der indgår aftaler; det er ham der binder sig selv ligesom bonden gennem fæstebreve. På den anden side er det også kongen og herremanden, der kæmper om, hvor suveræniteten skal koncentreres - hos kongen eller hos adelen. Individets historiske konstitution skete i et samtidigt forløb med adelens tab af suverænitæt til at udøve uvilkårlig magt over bonden, og husbondens tab af ret til at udøve uvilkårlig magt over inderste, fattige, børn og tyende.

I takt med at kongemagten ændrede på herremandens privilegier og koncentrerede retsgivningen og retsudøvelsen i egne hænder, blev bonden gjort mere myndig og fri, men også underlagt strammere kontrol og forsøg på disciplinering. Kongemagten nedbrød den før-moderne autoritet, gjorde naturgroede friheder til sædvaneret; for dernæst at ændre den gennem lovgivning.

